

Վազգեն Ա. Գաբրիելյան
Բանաս. գիտ. դոկտոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԳԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Մուշեղ Իշխանի ծննդյան 100-ամյակի առիթով*

Բանալի բառեր – աքսոր, գաղթօջախ, Սփյուռք, տարագիր, օջախ, կրակ, տուն, երազ, սպասում, ռոմանտիզմ, լույս, բանաստեղծություն, վեպ, խորհրդանիշ, թատերգություն:

Մուտք

Գրողի դիմանկարի գծերն ու գույները ամբողջացնելու համար նրան պիտի տեսնել իր ապրած տեղի ու ժամանակի մեջ, գործի ու նվիրումի շրջանակում, ապա՝ դրանցով իսկ պայմանավորված՝ իր ստեղծագործության թեմատիկ ու բովանդակային բազմազանության և արվեստի հիմնական հատկանիշների մեկտեղումով: Մույն շարադրանքը հայ նորագույն գրականության նշանավոր դեմքերից մեկի՝ բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ, գրականագետ ու հրապարակագիր Մուշեղ Իշխանի գրական դիմանկարը ներկայացնելու նպատակն ունի, առիթը նրա մեկդարյա հոբելյանն է:

1. Կյանքը, ժամանակը

Մուշեղ Իշխանի գրական ժամանակը սկսվում է 1932-ից (տպագրվում է առաջին բանաստեղծությունը) և շարունակվում մինչև 1990 թվականը (մահվան տարին): 1932-ի ետևում, սակայն, կենսագրության տասնութ ծանր տարիներ կային, որ կարևոր եղան նրա՝ որպես անհատի ու գրողի ձևավորման գործում: Ուրեմն ապրած ժամանակը՝ 1914-ից, որ Համաշխարհային առաջին պատերազմի առաջին տարին էր և 1915-ի նախադուռը, մինչև 1990 թ., ապրած տեղը՝ Թուրքիան, ապա աքսորի ճանապարհները, գաղթավայրերը՝

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 9.12.2014:

Բուրսա, Պոլիս, Դամասկոս, Բեյրութ, հայի «տեսակը»՝ սփյուռքահայ: Այս բաներն արդեն ինքնին ցայտուն հուշումներ են՝ պատերազմ-աքսոր-գաղթօջախ-սփյուռքահայ, հասկանալու համար ատաղձը, էությունը, ոգին Մուշեղ Իշխանի ստեղծագործության՝ բանաստեղծություն թե արձակ, դրամա թե հրապարակախոսություն:

Օսմանյան կայսրության Անկարայի նահանգի Սիվրիհիսար հայաշատ գյուղաքաղաքը, ուր ծնվեց Մուշեղ Սրապիոնի ձենտերեձյանը, Արևմտյան Հայաստանում չէր, սակայն երիտթուրքերի՝ հայերի տեղահանության, քսորի ու ջարդերի որոշումը, որ գործադրվեց 1915 թվականից սկսած, տարածվում էր կայսրության ողջ տարածքի հայության վրա: Եվ քսորի ճանապարհը բռնեց նաև ձենտերեձյան ընտանիքը: Մուշեղը «հազի մեկ տարեկան ծծկեր մանուկ էր»: Դեր-Ջոր նրանց ընտանիքը չհասավ, բայց գաղթակայաններում հանգրվանելու օրերին, 1915-ից մինչև 1919, արդեն հասկացող մանուկ, նա ապրեց սարսափը, որ տեսնում էր մեծերի դեմքին, պահվածքի մեջ ու խոսքերում, երբ իրենց՝ երեխաներին, սաստում էին՝ նկուղից դուրս չգալ, ձայները չբարձրացնել, չեթեները կզան, թուրք չաուշը կլսի: Բայց միևնույն էր, նրանք գալիս էին, տանում հորն ու հորեղբորը, որոնք երեկոյան վերադառնում էին «ջարդուած ոսկորներով»: «Ականջներս և հոգիս լեցուն են հայկական կոտորածներու սարսափելի պատկերներով, - հետագայում պատմում էր Իշխանը, - թուրք չաուշներ, թուրք չեթեններ՝ ձեռքերնին խարազան ու դաշոյն... հայ ընտանիքներ, հայ կարաւաններ՝ արհնով ու արցունքով բեռնաւոր... Այս բոլորը տեսած չեմ, սակայն այնքան լսած եմ, որ մանկութեանս առաջին տարիներուն՝ հայկական ցեղասպանութեան մղձաւանջը աւելի իրական է, աւելի տիրական... »¹: Ապա՝ «ընկեր չեմ ունեցած, խաղին ու խաղալիքին ինչ ըլլալը չեմ գիտեր...», «օրերով փակուած ենք խոնաւ նկուղներու խաւարին մէջ, նօթի և ծարաւ, փախած ենք թաղէ թաղ և ծակէ ծակ»²:

Զինադադարից հետո թույլատրում են վերադառնալ տուն: Հայրը ճանապարհին մահանում է սրտի տագնապից: Հայրություն է անում հորեղբայրը, որ երեխա չունենալով՝ որդեգրել էր նրան, հայրություն է անում նաև քրոջն ու եղբորը: Հորեղբոր կինը խենթի պես սիրում էր իրեն, սովորեցրել էին՝ նրան մայրիկ էր անվանում, իսկական մորը՝ «հաճի մամա»: Վերադառնում են տուն, իսկ երկհարկանի ընդարձակ, գորգապատ տունը մի թուրք զինվորական բժիշկ արդեն յուրացրել էր: Աքսորված մի ուրիշ հայի դատարկ տուն են մտնում: «Այնքան հայու տուններ կան լքված, դատարկ և անտէր...», «Ինչպէ՛ս պիտի ապրինք այս գերեզմանոցին մէջ»,- տրտնջում է շվարած մայրը:

Շատ ժամանակ չանցած՝ սկսվում են նոր հալածանքներ քրիստոնյաների նկատմամբ՝ հույն-թուրքական պատերազմի առիթով: Հորեղբորը տանում են, և նա այլևս չի վերադառնում: Կրկին լքում են ծննդավայրը. հունական բանակի բեռնատարներով հասնում են Բուրսա քաղաք... Բուրսայից Պոլիս փախուստի ճանապարհին կորցնում են մեծ մայրիկին... փոքրիկ քույրն անգոր է այլևս քայլել, ինքը հիվանդ է... ի վերջո գաղթականների համար նախատեսված մի նավ նրանց հասցնում է Պոլիս, գաղթակայան: Հետո փախուստ Պոլսից, երբ լուրեր են հասնում, թե գալու է Քեմալը, «ու թուրքերը ցնծության մէջ սկսած են կրկին ալեռաները դուրս հանել իրենց փորին մէջէ՛ն»³:

Ընտանիքը՝ երկու մայր և երեք երեխա, հանգրվանում է Դամասկոսում: Աք-

1 Մուշեղ Իշխան, Մնաս բարով մանկութիւն (յուշագրական վէպ), Պեյրութ, 1974, էջ 11:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 127:

սորի, փախուստի վտանգը այլևս չկար, ու թեև կար ապրուստի հոգսը, բայց Միուշեղի համար ավարտվող «մանկութեան վերջին լուագոյն տարիները» եղան Դամասկոսում անցած տարիները:

1928 թ. նա ավարտում է Դամասկոսի Հայոց Ազգային վարժարանը և արհեստ սովորելու չհաջողված փորձերից հետո մեկնում Կիպրոս, դառնում Մելքոնյան կրթական հաստատության սան: Մելքոնյան վարժարանում նա սովորում է երկու տարի: 1930 թ. ամռանը՝ արձակուրդին, վերադառնալով Բեյրութ, որոշում է կրթությունը շարունակել նորաբաց Հայ ձեմարանում*, որ հիմնել էին Լևոն Շանթն ու Նիկոլ Աղբալյանը: 1935-ին ավարտում է, և անմիջապես, որպես լավագույն շրջանավարտի, նրան ուսուցչական աշխատանք են վստահում նույն ձեմարանում: 1938-ին բարձրագույն կրթություն ստանալու երազը նրան հասցնում է Եվրոպա՝ Բրյուսելի համալսարան, ուր երկու տարի ՀՅ Դաշնակցության ֆինանսավորմամբ սովորում է մանկավարժության և գրականության մասնաճյուղում, միևնույն ժամանակ մասնակցում համալսարանում Նիկողայոս Աղոնցի հիմնադրած հայագիտական ամբիոնի դասընթացներին: Սակայն 1940-ին, Եվրոպան արդեն կրակներով ձարակած պատերազմի պատճառով, նա վերադառնում է Բեյրութ և շարունակում ուսուցչական աշխատանքը հարազատ օջախում՝ Հայ ձեմարանում, ուր աշխատում է երկար տարիներ, տասնամյակներ, առանց ընդմիջումի, մինչև կյանքի վերջին ամիսը՝ դասավանդելով հայոց լեզու և գրականություն, մանկավարժություն և հոգեբանություն: «Իմ աշխարհս եղած է միշտ դպրոց ու դաս, գիրք ու գրականություն»⁴,- հաստատում է Իշխանը: Միուշեղ Իշխանը մահացավ 1990 թ. հունիսի 12-ին:

Իր աշխարհը՝ «դպրոց ու դաս, գիրք ու գրականություն», անշուշտ, նաև իր ստեղծած գրականությունն էր:

«Սկսած եմ գրել 16-17 տարեկանիս: Առաջին բանաստեղծությունս տպուած է 1932-ին «Հայրենիք» ամսագրին մեջ,- կարդում ենք ինքնակենսագրականի մեջ: -Այդ թուականէն ի վեր ուսուցչական պաշտոնին հետ միասնաբար հավատարիմ եմ մնացած գրողի կոչումիս՝ քանի մը տարին անգամ մը հրատարակելով բանաստեղծութեան կամ արձակ գործերու նուիրուած հատորներ»⁵:

«Անկէ ետքն ալ հրապարակագրական յօդուածներով արտայայտուած եմ նոյն թերթերուն մեջ («Ազդակ», որի խմբագիրն էր 1941-1951 թթ., «Նայիրի», «Ալօս», «Բագին» և այլն - Վ.Գ.) գրական, կրթական և ազգային հարցերու մասին»⁶: Հետագա տարիներին՝ մի ամբողջ շարք թատերգություններ մամուլում և առանձին հատորով, արձակի և բանաստեղծության նոր գրքեր: Ապա՝ «Արդի հայ գրականություն» երեք հատոր դասագրքեր ձեմարանի վերին երեք դասարանների համար:

2. Բանաստեղծը

Բանաստեղծ դառնալու ձգտումը թերևս ծնվել է դեռ 14 տարեկանում. «Հայերէն շարադրութեան առաջին մրցանակը ես խլած եմ նախակրթարանի

⁴ Բեյրութի ներկայիս Նշան Փալանձյան ձեմարանը:

⁵ Հայկազեան Գօլեմ, Հայագիտական ուսմանց Կեդրոն, Յարգանքի հանդիսութիւն՝ նուիրուած Միուշեղ Իշխանի ծննդեան 70-ամեակին, Պէյրութ, 1985, էջ 3:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

վերջին դասարանին»⁷: 1928-ին, երբ գնում է Մելքոնյան վարժարանում սովորելու, այնտեղ դասավանդող Հակոբ Օշականի «անունին հմայքն էր» իրեն «հոնքշողը»: Եվ երբ նոր ընդունվող աշակերտները իրար հարցնում են, թե ինչ են երագում դառնալ և հարցը Մուշեղին են ուղղում, «կ'ուզեմ անվարան պատասխանել, թե՛ ճամբայ ելած եմ բանաստեղծ ըլլալու համար, բայց կը քաշուիմ ըսելու»⁸:

Բայց բանաստեղծական լուրջ փորձերը սկսվում են Հայ ճեմարանում սովորելու առաջին տարիներից (ինչպես ինքն է վկայում՝ 16-17 տարեկանից), իսկ ձեմարանը ավարտելիս նա արդեն հրատարակության է պատրաստում երկու գիրք: Առաջինը «Տուներու երգն» էր, որ լույս տեսավ 1936 թվականին: Մուշեղ Իշխանի առաջին տպագիր գործը բանաստեղծություն էր (1932-ին), առաջին գիրքը՝ բանաստեղծությունների շարք-ժողովածու և վերջին գործերը եղան բանաստեղծություններ՝ գրված մինչև մահվանը նախորդող օրերը և վերջին գիրքը, որ պատրաստում էր հրատարակության, հղկելով այն մինչև իր կյանքի վերջին ժամը, «Իրիկնալոյս ռումբերու տակ» ժողովածուն էր, որ լույս տեսավ, ցավոք, հետմահու՝ 1991-ին: Բանաստեղծությամբ սկսվեց ու բանաստեղծությամբ ավարտվեց մի կյանք, որի ընթացքում ծնվեցին բանաստեղծական ևս յոթ գրքեր. «Կրակը» (1938), «Հայաստան» (1946), «Կեանք ու երագ» (1949), «Ուղջոյն քեզ, կեանք» (1958), «Ոսկի աշուն» (1963), «Տառապանք» (1968), «Արևամար» (1968):

Հետևություն. գնահատենք Իշխանի վեպերն ու վիպակները, թատերգություններն ու գրական-վերլուծական էջերը, սակայն ասենք՝ Մուշեղ Իշխանը ամենից առաջ բանաստեղծ է, սփյուռքահայ բանաստեղծության սկզբնավորողներից ու երևելիներից մեկը:

Հետևելով նրա ստեղծագործական տևական ընթացքին, բանաստեղծական ինը գրքերի բովանդակային անցումներին՝ ընթերցողի աչքի առաջ կենդանանում է մի տրոփուն կյանքի պատկեր, որ ոչ միայն բանաստեղծին է, այլև զանգվածինը, որ կոչվում է սփյուռքահայություն: **Դա ապրող, ասել է՝ երբեմն հուսահատ, երբեմն՝ երագող, երբեմն՝ խանդավառվող, երբեմն՝ պայքարող և միշտ հավատացող զանգվածի ընդհանրական պատմությունն է, որ ոչ թե պատմվում է, այլ վերապրվում որպես բանաստեղծական խոսք ու պատկեր:**

Սփյուռքահայ բանաստեղծության սկզբնավորումն ու զարգացումը կապվում է ոչ թե արևմտահայ վերապրող բանաստեղծների, այլ 1920-ական թվականների վերջերին և 1930-ականներին ասպարեզ իջած նոր, երիտասարդ բանաստեղծների անվան հետ: Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներում առաջին բանաստեղծական գրքերը հրատարակ եկան 1930-ական թվականներին (Վահե-Վահյան, Մուշեղ Իշխան, Անդրանիկ Ծառուկյան, Ժագ Հակոբյան): Երիտասարդ բանաստեղծների այս սերունդը հավատարիմ ժառանգորդն էր արևմտահայ բանաստեղծության ավանդների և հատկապես Վահան Թեքեյանի, որ շարունակում էր ապրել ու ստեղծագործել երիտասարդների կողքին՝ իր հարուստ կենսափորձով ու բանաստեղծական վաստակով դառնալով նրանց համար ուսուցիչ: Հենց Մուշեղ Իշխանի խոստովանությամբ՝ իրենց սերունդը իր հոգեկան կազմավորումը ստացավ մեծ մասամբ Թեքեյանի քերթվածների ազդեցության տակ: Թեքեյանի «Մեր» ժողովածուն, որ լույս տեսավ 1933-ին, սփյուռքահայ կյանքի առաջին տասնամյակի (1923-1933) գեղարվեստական պատկերն էր, առավել ընդգրկուն, խոհուն ու ընդհանրական, առավել հասուն բանաստեղծական ժողովածուն, Սփյուռ-

7 Մ. Իշխան, Իմ ուսուցիչներս, Պէյրոս, 1984, էջ 11:

8 Նույն տեղում:

քի տագնապների ձայնն էր՝ բանաստեղծի հոգում արձագանք գտած: Եվ բնական էր, որ երիտասարդ Մուշեղ Իշխանը իր առաջին՝ «Տուներու երգը» ժողովածուի ձեռագիր տետրակը, որ պատրաստում էր տպագրության, պատեհ առիթով հանձնում է նախ Թեբեյանի դատին, իսկ երբ նրա հավանությանն է արժանանում, սիրով լսում է նրա դիտողությունները, միասին քննարկում խորագրի մի քանի տարբերակներ («Տուն, քաղցր իմ տուն», «Տուներու շքերթ», «Տներգութիւն», «Տուներու համերգը»): Որոշում են ընտրել վերջին տարբերակը: Բայց տպագրության ժամանակ՝ վերջին պահին, Իշխանն ընտրում է կրկին «Տուներու երգը», քանի որ «գոյութիւն ունէր արդէն համանուն նախընթաց մը՝ «Հացին երգը»»⁹:

«Տուներու երգը» ժողովածուն, որ հավաքածու չէ, այլ իրապես բանաստեղծական մի կոռ շարք՝ ստեղծված Տերյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի ու Չարենցի շարքերի ավանդներով, բացառապես **տանը** նվիրված բանաստեղծությունների շարք-գիրք է: 1933-1936 թթ. գրված բանաստեղծություններից Իշխանը ընտրել էր միայն **տանը** նվիրվածները, մնացյալները՝ 1936-1938 թթ. գրվածների հետ թեմատիկ այլ շրջանակով, որ զուտ անձնական ապրումներ են, նա հավաքեց «Կրակը» խորագրի ներքո, որ լույս տեսավ 1938-ին:

Բանաստեղծն իր գրեթե բոլոր ժողովածուները կազմել է շարային սկզբունքով, անգամ փոքր-ինչ շեղվելու դեպքում կենտրոնացել է գլխավոր գաղափարի ու զգացումի շուրջ՝ ընտրելով բնորոշ, ինչ-որ տեղ խորհրդանշային խորագիր, որ դարձել է գրքի կենտրոնական գաղափարի ու զգացման, բուն էության ընդհանրացում, որ այլազան հոգեվիճակները կապում է իրար՝ ամբողջացնելով ու առավել տպավորական դարձնելով այն:

Այսպես՝ «Տուներու երգը» գրքում այդ խորհրդանշիչը, իմաստակիրը **Տունն** է՝ տարբեր վայրերում ու «կերպերով»... մանկության օրերի տունը, օտար քաղաքի տները, նորօրյա հայրենիքում կառուցվելիքը, խրճիթ ու ապարանք, նոր ու հին, խեղճ, դուռը փակ, նաև շքեղ... Եվ դրանք բոլորը խոհեր ու զգացումներ են ծնում՝ կորցրած մանկության, հարազատ օջախի, խլված հայրենի վայրերի, տարագրության, օտար քաղաքում մոլորված հայի մասին, որ ինքն է («Հայու Որդին են միայն կը թափառիմ հոս անտուն»): Նա ինքը, որ օտար քաղաքի պողոտաների բարձրահարկերի առջև կանգնած՝ խորհում է ուրիշ տների մասին՝ մոտ ու հեռավոր վայրերի, նրանց տեսիլներից իսկ տրոփում է բանաստեղծի սիրտը, ծավալվում գործվագին սերը հայրենի տնակի ու հայրենիքում բարձրացող շքեղ շենքերի նկատմամբ: Ծնվում է հիմնարար խոհն ու խորհուրդը, որ հնչում է որպես «հայ մամիկին աղօթք» (նվիրում է իրենից շատ հեռու գտնվող իր մայրիկին), և այդ աղոթք-ցանկությունն է՝

**Այ կը բաւէ, Տէր Աստուած, մեր տունն ու տեղ դարձուր մեզ,
Թշնամիս իսկ մեզ նման ուրիշի դուռ չձգես:**

Ու նաև՝

**Ծոող մանուկն առջի հեղ տեսնէ տնակն հայրական
Եվ ծերունին իր տան մեջ փակէ աչքերն յաւիտեան¹⁰:**

Անսահման է նրա հրձվանքը հայրենական հողի վրա բարձրացող շենքերի տեսիլներից, ու վերապրում է այն որպես «կառուցման տօն, նորահրաշ յարու-

9 Տե՛ս **Մուշեղ Իշխան**, Իմ ուսուցիչները, Պէյրուք, 1984, էջ 204:

10 **Մուշեղ Իշխան**, Երկեր, Եր., «Նայիրի» հրատ., 1990, էջ 22: Այս հատորից քաղված մյուս մեջբերումների էջերը կնշվեն տեղում:

թին» ու կառուցող բանվորներին՝ նրանց գործը պանծացնող իր խոսքն է հղում («Հայաստանի բանուորներուն»)՝ ցավագնորեն ափսոսալով, որ ինքը մասնակից չէ («չգարկի մուրճ մը դեռ,/ Քար մը քարին չդրի») ու մնացել է «այսպէս օտար, այսպէս անմասն ու հեռուն»:

Տարագիր բանաստեղծի իր դերը կարծես թե մնում է սփյուռքահայության ուժացման դեմ պայքարի առաքելությունը՝ նրան հայրենի տան գաղափարով ու սիրով գոտևորելու, բացարձականացնելով **Տան Սերը**, հաստատելով, թե «Փուճ է ամեն սէր» և «Միայն դու՛ն կեանքիս դէմ կը մնաս գերիվեր, Ո՛վ տան սէր, մեն՛ հրայրք, ձ՛ջմարիտ և անանց» (էջ 47):

Եվ հայրենի տնից հեռու տարագիր հայությանը նա մի ուրիշ **Տուն** էլ է մատնացույց անում՝ **Հայոց լեզուն**, որի մեջ հայը կարող է պատսպարվել.

**Հայ լեզուն տունն է հայուն աշխարհիս չորս ծագերուն,
Ուր կը մտնէ ամէն հայ իբրև տանտէր հարազատ,
Կը ստանայ սէր ու սնունդ, սրտի հպարտ ցնծութիւն
Եւ բորեանէն ու բուքէն հոն կը մնայ միշտ ազատ (26):**

Լեզուն՝ որպէս տուն (խորհմաստ համեմատությունը միայն իրենն է), լավագույն և առաջին պայմանն է Սփյուռքի (և ոչ միայն) հայության ինքնության պահպանման, ժողովրդի հարատևության, և այդ Տան պահպանման, նորոգման ու ջերմացման գործին ջերմեռանդորեն նվիրվեց ինքը՝ որպէս ուսուցիչ հայոց լեզվի ու գրականության, աշխատանքային գործունեության բոլոր տարիներին ու նաև իր գրականությամբ՝ նույնքան տարիներ: Այդ տան «տանտերն» էր ինքը ու պահպանը և մտահոգ էր նրա ձակատագրի համար: Եվ բնավ մեծամտություն չպետք է տեսնել այն մտքի մեջ, որ «վերջին տեսակցութեան ժամանակ» հայտնում է մտերիմ ընկերոջը՝ Վահե-Վահյանին. «Մեր սերունդին վերջին մնացորդացներուն ալ անցումէն ետք, Սփիւռքի մէջ ո՛վ պիտի տէր կանգնի մեր մեծաքանչին»¹¹:

«Տուներու երգը» սիրով ընդունվեց ու գնահատվեց (Ա. Չոպանյան, Վ. Թեքեյան, Գ. Մխիթարյան, Վ. Վահյան), որովհետև այն այլազան տների սոսկական պատկեր ու նկարագրություն չէր, այն ոչ թե տների **մասին** էր, այլ նրանց **երգը**, ավելին՝ համերգը (ինչպէս վերնագրված է շարքի առաջին բանաստեղծությունը), երգ, որ նշանակում է զգացումի, սիրո, կարոտի, երազի, տագնապի ու հավատի սրտաբուխ դրսևորում, ինչպէս Վարուժանի «Հացին երգը», որ հացի **մասին** ու նրա ստեղծման պատմությունը չէ, այլ **երգը**՝ որպէս արարման գեղեցկության նկատմամբ հոգեբուխ արտահայտություն:

Բանաստեղծության՝ որպէս արվեստի առավել էական հատկանիշներից մեկն էլ հենց սա է՝ թեմայի, մտքի, ասելիքի զգայական վերապրումն ու դրսևորումը, որ որպէս զգացում է փոխանցվում ընթերցողի ոչ միայն սրտին, այլև մտածումին: Հատկանիշ, որ բնորոշ էր Իշխանի բոլոր գրքերին:

Հայտնի է, որ սփյուռքահայ բանաստեղծության (և ընդհանրապէս գրականության) հիմնաթեման մշտապէս եղել է Սփյուռքի գոյատևման, սփյուռքահայության ձակատագրի խնդիրը, ուժացման իրողության նկատմամբ տագնապը, դիմագրավումը, փնտրտուքը ելքի միջոցների՝ գեղարվեստական խոսքի միջոցով լիցքավորելու համար ուժացման ճամփան բռնած հայ հոգիներին: Այդպիսին էր նաև Մուշեղ Իշխանի պոեզիան, որ սկսվեց «Տուներու երգով»: «Տունը»՝ որպէս

11 Վահե-Վահեան, Բերքահաւաք, Գ. հատոր, Պէյրուօ, 1993, էջ 95:

ազգության պահպանման խորհրդանիշ, իր «համալրումներն» ունեցավ այլ խորհրդանիշերով, որ դրվեցին հաջորդ գրքերի հիմքում ու հնչեցին նաև որպես խորագիր:

«Կրակը» ժողովածուի խորագիրը հոգու **կրակն** է, որ պայման է հուսալքված հոգիների՝ կյանք վերադարձի: Կրակը խորհրդանիշ է հուսալքված հայրենագուրկի համար, որպես ջերմացնող միջոց օտար սառնության մեջ, թերևս լուսավորող ջահ վերադարձի ճանապարհի համար, հենց տան՝ որպես օջախի խորհրդանիշ: Անշուշտ, ժողովածուն նաև երիտասարդ բանաստեղծի գուտ անձնական կյանքի, անմիջական հուզումների, ապրումների ծնունդ էր, առավելապես թախծոտ, նաև հուսալքված հոգու տրամադրություններով, երգեր, որ ծնվում են ինչպես ապրիլյան անձրևի, սևազգեստ հայ մամիկների, «անարև ու աներազ» օրերի, հայրենաբաղձության մասին խոհերից, այնպես էլ սիրո կորստի հետևանքով «անարշալոյս գիշերների»: Այդ երգերի մասին մի գաղտնիք է բացում Վահե-Վահյանը՝ գրելով, թե այդ «յուզումները, տեսիլքները, երազները, թռիչքները, անկումները» «բերումներն էին իր անդրանիկ սերին»։ «Ճլած, բայց չծաղկած այդ սերին յուրը կը վերածուի «Կրակ»-ի, երբ կը թառամի այն խորշակահար»։ Ապա ավելացնում է, թե «բարեբախտաբար կրակը չեղաւ սպառնալի բոցավառում, որ մոխրացնէր կեանքն ու ստեղծագործ կորովը բանաստեղծին, նա կրցաւ նորոգել իր ուժերը նոր թռիչքով»¹²: Իրոք, այդ **կրակը** անգամ հուսալքումի դժվար ժամերին, երբ թվում է, թե այլևս անհաղորդ է շրջապատին, նրան լույս ու ջերմություն է տալիս, իրեն հանձնելու «կեանքի դափ ու թմբուկին» («Կենդանի մահացում»), կյանքին հրաժեշտ տալու որոշման պահին իսկ նա պանծացնում է կյանքը՝ «Նուագն անի՛ լուսահոս՝ / Միրոյ անհուն ջուրերուն, / Ահա՛ կեանքի տօ՛նն է՛ հոս, / Աստուածացում և գարուն...»(էջ 85):

Որպես հայապահպանության մի նոր պայման՝ **Տան** և **Կրակի** խորհրդանիշերից հետո Իշխանը հավելում է «**երազի**» պայմանը «կյանք և երազ» հակադրամիասնության մեջ, իր հաջորդ ժողովածուում, ուր ամփոփված են 1939–1941 թթ. գրված բանաստեղծություններ, բայց գիրքը լույս տեսավ միայն 1949 թ.:

Պատերազմի տարիները այլ մտորումների ու սևեռումների ժամանակներն էին նաև սփյուռքահայ բանաստեղծների համար: Սփյուռքահայության խնդիրը ասես երկրորդվում էր, տագնապեցնող էր դառնում նաև Հայաստանի խնդիրը. պատերազմի առաջին տարիներին ֆաշիստական զորաբանակները մխրձվել էին խորհրդային երկրի խորքերը, և Միության մաս կազմող Հայաստանի սահմանին կանգնած էր թուրքական բանակը: Հետո՝ պատերազմի ավարտին, երբ ֆաշիստները ետ շարվեցին, և թուրքական բանակն էլ ետ քաշվեց, հույների և խանդավառության առիթներ եղան, տարածվող լուրեր, թե խորհրդային բանակը Թուրքիա է մտնելու, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստան, և լուրերը իրական հիմքեր ունեին: «Կյանք ու երազ» ժողովածուն պիտի մի պահ մեկ կողմ դներ. Իշխանի սևեռումների խորքում Հայաստանն էր, նրա անցյալը, ներկան, ապագան, և 1945 թ. ծնունդ առավ «Հայաստան» քնարական ընդարձակ պոեմը, որ առանձին գրքով լույս տեսավ 1946 թ.: Պոեմը ձոն է, մենախոսություն, խոստովանություն՝ ուղղված Հայաստանին: Հակասականությունը, որ մի պահ կարող է թվալ ընթերցողին (նաև քննադատին), թե բանաստեղծի տեսլապատկերում, որին դիմում է նա, իրական Հայաստանն է, թե «շրջուն ոգի», անցյալի հայրենիքն է, թե ներկայինը՝ նոր հառնող, պատմություն՝ն է, թե ներկա, մասամբ պայմանավորված էր սփյուռքահայության մի մասի հակասական վերաբերմունքով ներկա Հայաստա-

12 Նույն տեղում, էջ 97:

նի նկատմամբ, սակայն իրապես Իշխանի Հայաստանը տարողունակ է ու ընդհանրական, խորհրդանիշ է այն, որ ամբողջանում է որպես հայրենիք, այն, որ ունեցել ենք հեռավոր ժամանակներում, այն, որ կորցրել ենք ու պահպանել որպես Ոգի, այն, որ եղել է մեր երազներում, այն, որ կա, որպես հող ու տարածք՝ առանց իր տիրոջ, և այն, ուր հողը իր տիրոջն է, ասել է՝ ներկա Հայաստանը, որին մեկ տասնամյակ առաջ Իշխանի պաշտելի ուսուցիչը՝ Վահան Թեքեյանը, սրտաբուխ ու հավատավոր բանաստեղծություններ էր ձոնել՝ հաստատելով, թե «Երկիրը հո՛ն իր գավակինն է այլևս...» («Ներկայ Հայաստանին» շարքը): Հայաստանը բանաստեղծի տեսլապատկերներում բազմադեմ է՝ մերթ մշուշի մեջ, մերթ լույսի, մերթ հեռու, մերթ մոտիկ, ու երբ ցրվում է մշուշը, պայծառանում է նրա դեմքը, դառնում է ներկա ու իրական, ապրող ու կառուցվող երկիր՝ ներկա Հայաստանը, որին պոեմի վերջընթեր տողերում հեղինակը անվանում է «միակ հեքիաթն իրական», «մոխիրներէն յառնող իմ նոր Հայաստան», «ներշնչումի անհունօրեն խոր երկինք» և «իր հողին նուաճումով երջանիկ/ Սերունդի վառ ապագան» (էջ 114): Շեշտված է «**նորը**», որ համարում է **իրենը**, դրանով իսկ կամուրջ գցելով, ավելի ճիշտ՝ միասնացնելով «ճառէն ինկած գոս տերև» անհայրենիք, անարմատ սփյուռքն ու «ծիրանի ծառ հաստարմատ» (112) Հայաստանը: Այդ միայն իր մասին չէ, որ խոստովանում է բանաստեղծը՝

Կարծես վաղու՛ց կը շնչենք մենք միասին,

Կարծես գաղթած է հոգիս...

Քու երազով կը բանամ աչքս լոյսին,

Քու երազով ես կը փակեմ զայն կրկին... (էջ 111)

Հայաստանին ուղղված այս ձոներգ-խոստովանության մեջ կերպավորվում է ոչ միայն Հայաստանը, այլև բանաստեղծը: Բազմադեմ է Հայաստանը և ամբողջական՝ անցյալով ու ներկայով, և ամբողջական է կերպարը հայրենակարոտ բանաստեղծի, որ ընդհանրացումն է հայրենասեր ու հայրենաբաղձ իր սերնդի: Ծավալուն պոեմը՝ տպավորիչ պատկերներով, ասես մի շնչով ասված խոսք է, անկաշկանդ, ռիթմիկ, հանգավոր, առանց բանաստեղծական տան սահմանների տողերի սահմանափակման:

1949-ին լույս տեսած «Կեանք ու երազ» ժողովածուն, ինչպես ասացինք, 1939-1941 թթ. սփյուռքյան կյանքի արձագանք էր, սակայն ուշացած չէր նաև տասնամյակի վերջում: **Երազը՝** որպես կարևոր պայման Սփյուռքի գոյատևման, որ ոչ միայն հակադրվում, այլև, առավել, զուգադրվում էր, շաղկապվելով դառնում մեկ իրողություն՝ «կեանք ու երազ»: Ժողովածուի համար հեղինակը որպես բնաբան ընտրել էր «Կեանքն իր երազ մը եղաւ, ինչպէս երազն իրեն կեանք» տողը, որ նույն գրքում զետեղված «Կեանքն իր երազ մը եղաւ» չորս տոնետներից կազմված բանաստեղծության առաջին տողն էր: Կյանքի ու երազի հակադրությամն, թե՛ միասնության խնդիրը Իշխանից առաջ դարձել էր Վահան Թեքեյանի մտորումի նյութ՝ «Ապրիլ թէ ոչ երազել, չըլուծեցինք հարցը դեռ/ Վայելքը ու՛ր փնտրել, երազին մէջ թէ կեանքին»: Փորձել է երկունս էլ, սակայն՝ «երկուքէն ալ սպառած ետ դարձանք»: Որովհետև «երազին վէրքերուն կեանքը չեղաւ բալասան,/ Եւ յոգնութեան ալ կեանքին չեղաւ երազն ապաստան,/ Չառինք երազ մը կեանքէն ու երազէն չառինք կեանք»¹³:

Երազը խաբկանք է, կյանքը՝ իրական, բայց հոգնություն, ու մարդը չգիտե

13 Վ. Թեքեյան, Գաղտնի պարտէզ, Պէյրութ, Երևան, 2003, էջ 222:

վայելքը որտեղ փնտրել, որտեղ գտնել ապաստան՝ փախչելով մեկից, ու այս փնտրումը հարատև է, մարդկային հոգու անբաժան էություն:

Մուշեղ Իշխանի համար հարցը՝ որի՞ն ապավինել, անլուծելի չէ, չի բաժանում «իրարմէ ճշմարտություն ու պատրանք», ավելին՝ գտնում է, թե հենց երազն է մղում՝ տեսնելու կյանքի, բնության գեղեցկությունները, սիրելու կյանքը, մղում արարման: Հոգսաշատ կյանքի դժվարությունները հաղթահարելու համար հենց երազն է խթանիչ ուժը, երազագուրկ հոգիները գուրկ են թռիչքներից, թույլ են ու անզոր: Ավելին՝ բանաստեղծը կարևորում է երազի դերը՝ համարելով պարտադիր պայման մեր կյանքի ճանապարհին, որովհետև՝

Հոգին աներազ՝
Աստուծոյ լուսեղ
Տաճարին մէջտեղ՝
Իւղասպառ կանթեղ:

Հոգին աներազ՝
Կորսւած հին բոյն
Ուր ոչ մէկ թռչուն
Կը բերէ գարուն:

Հոգին աներազ՝
Հովերուն դիմաց
Կայմաբեկ նաւէն
Առկախ առագաստ:

Հոգին աներազ՝
Լքաւեր ու գորշ
Բերդի մը ճակտին՝
Մոռցւած դրօշ...¹⁴ («Հոգին աներազ»)

Երազի, երազող հոգիների մասին մտորումները տարբեր նրբերանգներով ծավալվում են գրքի ուրիշ շատ բանաստեղծություններում («ԽՆեղը», «Երազին», «Գինովը», «Երազի ճամբան», «Քանի որ վառ ես, երազ», «Ես եմ երազը կենդանի» և այլն):

Երազն ու երազելը բնորոշ հատկանիշ են, անշուշտ, բոլորի համար, բայց սփյուռքահայության համար սփյուռքահայ գրողները կարծես թե այն համարում են ավելի բնորոշ: Երազը նրանց կապում է կորցրած ծննդավայրի հուշերին, անմոռաց է պահում վերադարձի հույսը, պատվար է դառնում ուժացման դեմ: «Կեանք ու երազ» հարաբերությունը հենց այդ դիտանկյունից էր տեսնում Համաստեղը իր մի շարք պատմվածքներում, նաև «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» երաժշտական դրամայում: Դրամայի ընծայականում կարդում ենք. «Նուէր Ամերիկահայութեան, որ ծերացաւ աչքերուն մէջ կարօտը երկրին, որ ապրեցաւ, երազեց ու երազով դարձուց իր կեանքն իրական»: Տարիներ անց (1957-ին) Իշխանի նոր գրքի խորագրում «Կեանք ու երազից» մնաց միայն **կյանքը**: Ավելին՝ այն կարևորվեց հատուկ վերաբերմունքով՝ «Ողջոյն քեզ, կեանք» արտահայտությամբ, որ պայմանավորված էր այդ տարիներին Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներում հայ կյանքի աշխուժացմամբ, ապա՝ կյանքի դժվարություններին, ու-

14 Մուշեղ Իշխան, Երկեր, էջ 135:

ծացման տագնապներին դիմագրավելու նոր հայացքով, այն է՝ փառաբանել բնությունը, մարդուն, նրան տրված կյանքը, ինչպես կա: Գիրքը ողջունի յոթ բանաստեղծություններով ամբողջացած քնարական շարք-պոեմ է: Ողջունողը, որ ինքը՝ «Հայաստանի տարագիր բանաստեղծն» է, ոչ միայն իր ազգակիցներին, այլև «հանուր մարդոց և աշխարհին» իր սիրտն է բաժանում «ողջոյնի մէջ եղբայրական»: Այս շարքը ազգային ցավից «հանուր մարդոց» ցավին բանաստեղծի անցումի սկիզբ էր, որ պիտի ամբողջանար «Տառապանք» ժողովածուի մեջ: «Աշխարհի ցավով» տառապող հոգու ապրումների, մորմոքի ու բողոքի, ի խորոց սրտի ասված խոսքեր են այս շարքի բանաստեղծությունները.

**Սիրտս կ'արիւնի աշխարհի ցաւով,
Որբան տառապանք, Աստուած իմ, չորս դիս...
Կեանքի դաշտերէն փչած ամէն հով
Հառաչ ու կսկիծ կը զարնէ դէմքիս (էջ 187):**

Ամենուր «անմեղ զոհեր», «ոճիրներ», «սուրի ու սովի» ավար դարձած լույսի պէս պայծառ մանուկներ, «անարդար վճիռներ, «կեանքեր թևաբեկ և շղթայակիր» և ձիչը բանաստեղծի՝

- **Աշխարհի ցավով հիվանդ է հոգիս...**

Ժողովածուի բանաստեղծությունները մարդկային տառապանքի տարբեր դրվագներ են, ողբերգական ճակատագրերի հուզիչ պատմություններ. արքորի ճանփաներին «սուրով կամ սովահար» ընկած, բոլոր սիրելիների մահը տեսած, վերջին զավակին կորցրած խելագար կինը, որ իր զավակին է փնտրում («Մայր եմ խելագար»), որդու գերեզմանին ոչ թե ողբ, այլ օրոր ասող սգավոր մի մայր («Օրոր»), լքված, մենակ մնացած մի մամիկ, որ սպասում է մահվան ու աղոթում հեռվում գտնվող իր զավակի երջանկության համար («Մամիկը»), լուսաբացին գնդակահարվող քսանհինգամյա «արևի պէս պայծառ» մի երիտասարդ («Այդ սէգ տղան»), հարազատներից հեռու՝ օտար քաղաքում մահամերձ մի պանդուխտ («Ալևոր պանդուխտ»)..., և ուրիշ պատմություններ ու «պատմողի»՝ բանաստեղծի ցավագին սերը նրանց նկատմամբ: Ու այդ բոլոր «նրանց» մեջ մեկն է միայն, որ արյունով իր հարազատն է՝ իր մայրը, որ մահացել է իրենից շատ հեռու¹⁵: Կարոտաբաղձ որդու մորմոքն է այս բանաստեղծությունը («Դուն միացար մեր հողին»), բայց և ինքնամխիթարանքի կռվանով, որ մայրը մահացել է հայրենիքում, հանգրվան է գտել հայրենի հողում.

**Մայր իմ՝ արև ու հեռանու՛շ լուսնկայ,
Դարձար նշխար ու միացար մեր հողին,
Եւ հողն անուշ հայրենիքին հնամեայ
Քիչ մ'աւելի անուշցաւ... (էջ 227):**

Ինչպես նաև՝ «Եւ հողը սուրբ լուսապսակ պապերուս/ Քիչ մ'աւելի սրբացաւ». «Եւ սիրտն անհուն Հայաստանի մայր հողին / Քիչ մ'աւելի մայրացաւ», «Քեզմով հիմա աշխարհն հայոց աննման/ Քիչ մ'աւելի հայացաւ...»:

Բանաստեղծի ցավը ծնվում է նաև «մարդ-արարածի» վայրենի բնազդների («կը մորթենք պզտիկ ու մեծ անխնայ»), չարության ու շահամոլության («կը կո-

¹⁵ Մուշեղ Իշխանի մայրը իր երկու փոքրիկների հետ գնացել էր Հունաստան՝ եղբոր մոտ, ապա նրա ընտանիքի հետ միասին ներգաղթել Հայաստան: Մուշեղը մնացել էր Բեյրութում:

դուպլենք մենք իրար», «կ'աւերենք գիւղ ու քաղաք»), թալանի, խաբէության, կեղծիքի պատճառով: Այս ամենը ծնում է նաև խոհեր «տարօրինակ, տարօրինակ մարդ արարածի» առեղծվածի մասին («Տապանագիր», «Նոյնն է ճամբան», «Գիտէի» և այլն), «ցավի ու դաւի» նկատմամբ անտարբեր, նաև անիմաստ կյանքով ապրողների՝ կյանքից «բացակայ» մարդկանց մասին («Մարսափելին»):

ՀԱՎԵԼԿԱԾ

**Մարսափելին մահը չէ,
Դեռ մահէն ալ գէշը կայ,
Երբ մարդ ողջ է, կը շնչէ,
Բայց կեանքին մէջ՝ բացակայ (էջ 220):**

Այս գիրքը ընթերցողին ակամա դարձնում է այս կյանքի «ներկան», քանի որ նա մտովի մտնում է տառապողների աշխարհը և «այս աշխարհի փոթորկոտ ցավի» ձայնին մշտապես ունկնդիր՝ «աշխարհի ցաւով հիւանդ» բանաստեղծի՝ հոգեաշխարհը:

Բայց աշխարհի ցավով տառապող բանաստեղծը չէր կարող մոռանալ իր՝ տարագիր հայի ցավը, տարագիր ազգակիցների օտարացումը, երկրից երկիր արտագաղթը, հայրենակարոտ հոգիներին: «Տառապանք»-ից առաջ և ընթացքում ու հետո ծնունդ էին առնում նաև բանաստեղծություններ, որ ազգային ցավի դրսևորումներ էին: Հայաստանը երբեք չտեսած, բայց իր տեսիլներում պատկերացրած ու նրանով հպարտացած («Հայաստան» պոեմը) տարագիր հայ բանաստեղծը խորունկ մի ցավ ունի՝ կարոտախտը: Անցնում են սպասումի ձիգ տարիները, իսկ ինքը...

**Ես շառաւիղ հայկազեանց, հայու ժպիտ, հայու լաց,
Մասեաց որդի հարազատ՝ ես Մասիսը չըտեսայ.
Իր կարօտով տոչորուն և իր կանչով արբեցած՝
Ես Մասիսը չըտեսայ... (էջ 180):**

Մասիսը, որ խորհրդանիշն է իր հայրենիքի: Ասել է՝ տոչորուն կարոտը առ հայրենիք, որի դռները դեռ փակ էին դաշնակցական բանաստեղծի համար: Հոգեկան այս ծանր դրաման ողբերգական շեշտ է ստանում բանաստեղծության ավարտի տողերում.

**Ինչպէս աչքերս փակեմ, երբ որ, ո՛վ մահ, զիս կանչես,
Ես Մասիսը չտեսայ...**

Ազգային ցավի, տարագիր հայության ճակատագրի շուրջ տագնապալի մտորումները 70-ական թթ. տեղ են գտնում Իշխանի առավելապես արձակ ու դրամատիկական երկերում, սակայն բանաստեղծությունը կենսաձև է նրա համար, անգամ կյանքի վերջին տարիներին: 1986-ին լույս աշխարհ եկավ «Արևմար» ժողովածուն, որ թվում է, թե մայրամուտի երգը պիտի լիներ, սակայն 1990-ին նա գրեթե ավարտեց ևս մի ժողովածու («Իրիկնալոյս ռումբերու տակ»), որ լույս տեսավ 1991-ին՝ հետմահու:

Վերջին այս գրքերում բանաստեղծի մտասևեռումը առավելապես սփյուռքահայության ուժացման հարցերն են, լիբանանյան պատերազմի պատճառած ավերները, Մերձավոր Արևելքի շեն գաղթօջախների քայքայումը, արտագաղթի, հայության երկրերկիր սփռումի իրողությունները. «Երկրի երեսին գնա ու գնա,

Զ (ԺԲ) փարի, թիվ 4 (48) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014

ՎԷՆ համահայկական համալսարան

Սփյուռքը վկայ/ Հայ կայ ու չկայ...» («Հայր»), «Մոռցած երգիք ու երկիր՝ Անոնք կերթան ու կերթան» («Կ'երթան ու կ'երթան»): Տագնապած հարց է տալիս՝ «Կ'երթայ այսպէս դոնէդոմ/ Բայց մինչև երբ, մինչև ու՞ր...», («Մինչև ու՞ր»): Ուզում է կանգնեցնել տարագրությունը. «Այսպէս մոլոր վազնէ վազ, հայրենակից, ու՞ր կ'երթաս...» («Ու՞ր կ'երթաս»): Եվ բաժան-բաժան եղած ընտանիքների, կործանված օջախների պատկերներ է բերում ու մշտապես տագնապում է հատկապես լեզվի ճակատագրի համար: Դեռ 1950-ականին գրած «Քու լեզուդ» բանաստեղծության մեջ իր փոքրիկին, որ խոսում էր միայն հայերեն՝ «հպարտ և երկիրդով սրբազան», խորհուրդ էր տալիս՝ «խօսէ՛ անվերջ մեր լեզուն», եթե անգամ այնպես լինի, որ նրա շուրջը ոչ ոք չխոսի այդ լեզվով: Իսկ ահա 1989-ին հեռավոր Ամերիկայում ծնված իր թոռնիկին տեսնելու հույսը կորցրած պապիկը գիտե, որ նա իր տաղերը չի կարդալու, ու միայն երազում է՝ «բայց կարենար խօսիլ գոնէ/ Տաք բառերով հայոց լեզուի»:

Իշխանը խորհուրդներ էլ ունի տարագիր հայությանը.

**Հողին վրայ ուրիշին
Տունը որ դուն շինեցիր,
Քար է միայն, հող ու կիր:**

Ու նաև՝ ուրիշի հողի վրա տնկած ծառը «Չի տար կեանքի հովանին», վառած լույսը՝ «Ցնորք է լոկ ոսկեծիր», սերը՝ «Չի տաքքըներ քու հոգին» և վերջապես՝

Եւ Հողին մէջ ուրիշին
Քու ոսկորներդ անտէր
Յուրտէն յաւէտ կը մսին... (էջ 244)

Խորհուրդներից մեկն էլ դիմագրավումն է ուժացման վտանգին և վերադարձի հավատը՝

**Եթէ երթի այս ճամբուն մէջ հեռակայ
Դուն հավատաս քու դարձին,**
Երթը դարձի հրաշալիք կը դառնայ
Եւ կը ծաղկի հին այգին (էջ 250):
Հավատին զուգահեռ է կամքը՝

**Եթէ կամենաս, եթէ հաւատաս,
Գալիքը լոյս է,
Եւ մինչև անգամ մահը վաղահաս
Յարութեան յոյս է (էջ 252):**

Եվ հավատը ավելի լայն ընդհանրացումով, որպես արգասավոր կյանքի նախապայման, պատնեշ հուսալքության դեմ, որովհետև՝ «Եթե սկսար հաւատալ մահուան,/ Մեռած ես արդէն,/ Կեանքը կը դառնայ ցամքած աւազան/ Իր պարունակէն»¹⁶: Իշխանը մտահոգ էր Սփյուռքի ճակատագրով, բայց Հայաստանում 80-ականների վերջին 2-3 տարիներին «մեր հայրենիքին մէջ տեղի ունեցած եղերական ավստոսալի իրադարձութիւնները», նույնպես խորապես հուզում են նրան: «Հայ հողին ու ժողովուրդին ճակատագրով տագնապող ամէն գիտակից հայու

16 Մ. Իշխան, Իրիկնալոյս ռումբերու տակ, Պէյրուօ, 1991, էջ 27:

նման Մուշեղ Իշխան բանաստեղծն ալ ունեցաւ խորունկ վրդովումի պահեր, առանց սակայն մատնուելու թևաթափ յուսալքութեան»¹⁷, նաև հավատալով լավ օրերի գալստյան: Իշխանի վերջին գրքում տեղ գտած երկու բանաստեղծություն այդ տրամադրությունների ծնունդ են: Մեկը ձոնված է մեր Եռագույն դրոշին, մյուսը՝ Արցախի լեռներին:

Բանաստեղծը «տարիներով երազել» է, որ իր «մանկութեան մեծախորհուրդ եռագույնը» ծածանվի հայրենի երկնքի տակ, բայց երկար տարիներ «շղթայ են զարկել թևերուն, իսկ ահա՝

**Այսօր, սակայն, ո՛վ հայ դրօշ, դուն դարձեալ
Կը ծածանիս Հայաստանի հողին վրայ,
Եվ Հայկազեան հերոս ոգին յարուցեալ
Քու գոյներուդ պաշտամունքով կը ցնծայ...**

«Արցախի լեռներ» բանաստեղծությունը գրվել է 1989 թ. նոյեմբերին:

Դարձեալ Աւարայր ու Սարդարապատ,
Իմ ժողովուրդը ոտքի է նորէն,
Մահու և կենաց նորոգ գոյամարտ
Արցախի լեռանց սէգ կատարներէն...

Կրկին պիտի արյուն թափվի, որ «հայ դառնայ կրկին/ Դարերէն եկած մեր սուրբ հայրենին»: Եվ կովի ելած դյուցազուն տղաների, «Ֆէտայիներու յարուցեալ բանակի» հաղթանակին ինքը չի կասկածում ու անգամ եթէ չտեսնի, միևնույնն է՝ «ազատութեան լոյսը անխափան» է:

**Հայոց պատմութեան իբրև Նոր արև
Կը ծագի դարձեալ կարօտով Հայկեան
Արցախի անյաղթ լեռներուն վերև...**¹⁸

«Արևմարի» ու նաև վերջին բանաստեղծությունների լավագույն բնութագիրը թերևս հեղինակինն է. «Իմ երգս երգ չէ, այլ ձիչ մը ցաւի/ Որ միշտ կ'արինսի/ Կուրծքիս տակ թաքուն,» / «Իմ սէրս սէր չէ, այլ այրող կարօտ,/ Վշտալի աղօթք/ Վասն մոլորուն/ Եւ խորշակահար իմ գաւակներուն...» («Իմ երգս», էջ 243):

Սերը՝ մարդկանց նկատմամբ «այրող կարօտ», երգը՝ «ցաւի ձիչ». այսպիսին է Իշխանը իր բոլոր գրքերում՝ «Տուներու երգից» մինչև «Իրիկնալոյս...»: Ցավի ձիչը, սակայն, հոգու խորքում է, բարձրագոյ չէ, որովհետև նա քնարերգու է՝ էությունը մեղմ, խոնարհ ու բարի: Վերջին գրքի մի բանաստեղծության մեջ («Եթէ հարցնեն», էջ 87) իր պոեզիան ու իրեն բնութագրող պատասխաններ ունի հեղինակը: Եթէ հարցնեն իր մահից հետո, թե ի՞նչ արեց ինքը, երբ ապրում էր, պատասխանում է՝ «ըսէք թէ հոգին ըրաւ վառ կանթեղ,/ Որ լոյս տայ մարդոց դեռատի ու ծեր», եթէ հարցնեն, թե աշխարհի անթիվ գանձերից ի՞նչ որոնեց, «ըստք՝ դարձաւ բանաստեղծ և ամենուրեք որոնեց բարին», ինչո՞վ գինովցավ, «կրեց բազում վիշտ ու ցաւ և գինով մնաց երագով անծիր», ու՞մ և ինչի՞ն եղավ սրտակից, «ըսէք թէ սիրեց սիրով անսահման,/ Ինչ որ գեղեցիկ ու սուրբ էր անբիծ»¹⁹:

17 Վահէ-Վահեան, Բերքահաւար, Գ. հատոր, Պէյրուի, 1993, էջ 97:

18 Մ. Իշխան, Իրիկնալոյս ժողովուրդի տակ, Պէյրուի, 1991, էջ 10:

19 Նույն տեղում, էջ 87:

Մուշեղ Իշխանի բանաստեղծական ձայնը շիկացումներ չունի՝ ո՛չ գայ-
րույթ, ո՛չ ցնծություն, ո՛չ հրապարակախոսական կիրք, ո՛չ կոչ: Այն հնչում է
որպես խոհ, հարց, տրտունջ, բողոք, ուրախություն, գոհունակություն: Կյան-
քի անմիջական արձագանքն է՝ պարզ, պատմողական, հանդարտահոս: Եվ
քանի որ տեսածը հաճախ ծանր, ճնշիչ պատկերներ են, խռովված հոգիներ,
նրա խոհը դառնում է տխուր, վերաբերմունքը՝ երբեմն նույնիսկ հոռետեսա-
կան: Բայց քանի որ հոգու խորքում նա լավատես է, բարու և գեղեցիկի հե-
տամուտ, գտնում է մի պատկեր, մի միտք, խոսքի մի երանգ, որ մեղմում է
մոայլը այդ հոռետեսության:

Գինովցավ նա երագով, «կեանքն իր երագ մը եղաւ ու երագը իրեն կեանք»:
Երագող հոգին իր տեսած կյանքի հետ պիտի հաշտեցնէր իր երագը, հաշտեցնէր
ռոմանտիկ խառնվածքը կյանքի ռեալականի հետ, հետևաբար իր ձայնի ելևէջը
պիտի մեղմվէր: Իշխանի բանաստեղծական ձայնը անմիջական է, ինչպես անմի-
ջական է իրականության իր ընկալումը, որ նախ զգայական է, ապա նոր միայն՝
խոհեր ծնող:

Իր խոհը հստակ է՝ առանց բարդացումների, հետևաբար հստակ է նաև նրա
մտածումը որպես գրավոր խոսք, բանաստեղծական տան ամեն տեսակի կա-
ռույցներում: Հետևաբար այդ խոսքը «հաղորդական» է, ինչպես սրտաբաց գրույց,
ստեղծում է ջերմ ու մտերմիկ մթնոլորտ հեղինակի ու ընթերցողի միջև: Նրա լե-
զուն պատկերավոր, բայց պարզ է, նա խուսափում է վերամբարձ ոճերից, պոռո-
տախոսությունից, չի ձգտում գույների ճոխացման ու ցուցամոլ բառերի: Հայ դա-
սական բանաստեղծության ու հատկապես թեքեյանական դպրոցի ժառանգորդն
է՝ հեռու օտարամուտ ձևերի ընդօրինակումից: Քնարերգու է, ուստի քնարակա-
նությունը, մեղեդայնությունը նրա խոսքը դարձնում են հնչելու ու տպավորական:
Լեզուն պարզ է, գուտ գրական ոճերից խուսափող, արևմտահայերենի ու արևե-
լահայերենի հետաքրքիր զուգորդումներով, մի հանգամանք, որի շնորհիվ նրա
ստեղծագործությունները դյուրընկալելի են նաև արևելահայ ընթերցողի համար:

3. Վիպագիրը

Բանաստեղծությանը զուգահեռ՝ Մուշեղ Իշխանը 1950-ական թվականներից
լույս է ընծայում նաև արձակ ստեղծագործություններ՝ վեպեր ու վիպակներ, հու-
շագրություններ, թատերգություններ: Կյանքը առաջադրում էր հարցադրումներ,
որոնց պատասխանելու համար բանաստեղծության հնարավորությունները
թերևս չէին բավարարում նրան: Անհրաժեշտ էր դառնում կյանքը ոչ միայն **վե-
րապրել** որպես բանաստեղծական հուզապրում, այլև **պատկերել** որպես կենդա-
նի իրականություն՝ իր ընթացքի մեջ: Անցած տարիների իր կյանքի դժվար ու
դաժան օրերի տպավորությունները, դեպքերն ու դեմքերը անջնջելի էին իր մտա-
պատկերներում և ասես պահանջում էին պատմել իրենց մասին: Իր կյանքն էր, իր
ապրածը, իր մտերիմներն էին, ընկերները, շրջապատը, մնում էր միայն պատմել:

Առաջին արձակ գործը «Հացի և լոյսի համար» վեպն էր, որ գրվեց 1948-1950
թթ. և լույս տեսավ 1951-ին: Վեպի գլխավոր հերոսը ինքն էր, բայց վեպը չպատմ-
վեց առաջին դեմքով: Իր պատանեկության տարիների մի հատվածի՝
Դամասկոսում ապրած տարիների պատմությունն էր, գլխավոր հերոսը՝ Մեղրակը,
որ ինքն է: Երկրորդ գործը, որ լույս տեսավ 1954-ին, «Հացի և լոյսի համար» վեպը
եղավ, որ նույն հերոսի պատմությունն է, երբ նա արդեն Բեյրութի Հայ Ճեմարանի
շրջանավարտ է և վերադարձել է Դամասկոս յոթամյա բացակայությունից հետո:

Տարիներ անց՝ 1974-ին, Իշխանը լույս ընծայեց «Մնաս բարով, մանկություն» իր բնութագրությամբ՝ «յուշագրական վէպը»: Սա արդեն իր մանկության շրջանն է՝ 1918-ից հետո, մինչև «Հացի և լոյսի համար» վեպի ժամանակը: Որպես հուշագրական վեպ այն շարադրված է առաջին դեմքով և իր ու իր ընտանիքի «ողիսական» է, արքորի երկար ու ձիգ ճանապարհի պատմությունը, որ մասամբ հիշատակել ենք արդեն կենսագրության մեջ: «Յուշագրական» է անվանված, բայց «Մնաս բարով, մանկություն»-ը իրապես վեպ է: Վեպի այս տեսակը գրականագիտության մեջ մեզանում անուն ունի՝ ինքնակենսագրական (Գ. Մահարու, Վ. Թոթովենցի, Զ. Եսայանի վեպերը): Նախորդ վեպերը թեև պատմվում են երրորդ դեմքով, ու հերոսի անունը հեղինակի անունը չէ, նույնպես ինքնակենսագրական են: Վեպի այս տեսակն էլ ունենք՝ Սո. Զորյանի «Մի կյանքի պատմությունը»: Իշխանի առաջին երկու վեպերում նույնպես, ինչպես Զորյանի վեպում, հերոսն ընդհանրացված կերպար է, որի նախատիպն է Մուշեղը, և գործողություններն էլ ամբողջովին չէ, որ վավերական են: Երեք վեպերում հեղինակի քսանամյա կյանքի պատմությունն է՝ իրար շարունակող դեպքերով (պակասում է 1928-1935 թթ.՝ Կիպրոսում և Բեյրութում սովորելու տարիների շրջանը): 1930-ական թվականների ինքնակենսագրական վեպի ավանդները 1950-1960-ական թթ. շարունակեցին Աղավին, Վ. Անանյանը, Ս. Խանգաղյանը, Ա. Ծառուկյանը: Մ. Իշխանը նրանց մեջ առաջինն էր: Իշխանի եռավեպը իր սերնդի ծանր ճակատագրի տպավորիչ պատմությունն է, սերնդի, որ անցավ արքորի ճանապարհներով, տեսավ հարազատների մահը, ճաշակեց որբության լեղին, թափառեց գաղթավայրից գաղթավայր, կռիվ տվեց մի կտոր հացի համար ու ձգտեց լույսին՝ համառ ու անկոտրում կամքով: «Հացի և լոյսի համար» վեպում այդ պատանիներին Սեդրակի նախկին ուսուցիչ Պողոսյանը ասում է. «Ձեր կռիւը միայն հացի կռիւ չէ, այլ հոգիի կռիւ, ազգութեան պայքար... գոյութեան և հաղթանակի հերոսամարտ...»: Եվ հավատացած է, թե այդ որբերը վաղը «պիտի դառնան մեր դատին դրօշակակիրը, իրենց աւերակ տան օձախը կը վառեն կրկին»²⁰: Եվ ձգտումի, կամքի շնորհիվ այդ սերունդը ոտքի կանգնեց, հասավ «լոյսին»: Վիպաշարի հերոսը՝ Սեդրակը, որ անցել է արքորի ճանապարհներով, ապաստան գտել Դամասկոսում, հասնում է իր նպատակին՝ ընդունվում և ավարտում է ձեմարանը:

1950-ական թվականներին Իշխանը գրեց ևս երեք վիպակ («Սպասում սիրոյ», «Սպասում փառքի» և «Սպասում բախտի»), որոնք հետագայում լույս տեսան մեկ գրքով, որ ընդհանուր խորագիր ուներ՝ «Սպասում»: Ոչ ինքնակենսագրական, ժամանակակից կյանքից վերցված երեք պատմություններ են, որոնց մեջ սպասման զգացումը կենտրոնականն է և իրար կապող գործոն: Երեք վիպակներից, հոգեբանական զննումների առումով, առավել հաջողվածը սիրո սպասմանը նվիրվածն է: Կենդանի, լիարժեք կերպարների միջոցով հեղինակը առաջադրում է իր պոեզիայից մեզ արդեն հայտնի՝ «կեանք ու երագ»-ի խնդիրը: Նաև սպասման՝ որպես երագի հոմանիշ: «Սիրոյ» ու «բախտի» սպասման բանաստեղծական պատկերը ծնվել էր դեռ 1940-ին «Սպասում» բանաստեղծության մեջ՝ «Կեանքս ըրած կայարան.../ Ես կը սպասեմ շարունակ/ Երջանկութեան ու բախտի ձեպընթացին բացառիկ»²¹: Երագով ապրող, երագին սպասող հոգիների՝ իրականության հետ բախման և սիրո կորստի մի պատմություն է՝ Լևոնի և Սոնայի սիրո պատմությունը: Սպասումը նշանակում է նաև հավատ: Պիտի հավատաս, որ սպասես: Իր երագած էակի, սիրո իդեալի պատկերացումը չկարողանալով նույ-

20 Մ. Իշխան, Հացի և լոյսի համար, Պէյրութ, 1951, էջ 162:
21 Մ. Իշխան, Երկեր, էջ 79:

նացնել իրականության մեջ իր գտածի հետ՝ Լևոնը կորցնում է իր երջանկությունը՝ իրական սերը՝ Սոնային: Անգամ այն բանից հետո, երբ Սոնան, հասկանալով Լևոնին, հեռանում է նրանից, վերջինս շարունակում է ապրել իր երագով: Սպասում է իր երագած անորոշ սիրուն: Անգամ տարիներ հետո, երբ ինքը միայնակ ու ամուրի է, իսկ Սոնան՝ ուրիշի կին ու երեք զավակների մայր, ու հասկանում է, որ չի կարողացել տեր կանգնել իր երջանկությանը, իր ձեռքով խորտակել է կյանքը, հասկանում է, որ ինքը «գոհն է իր երագի», սակայն... «Տակալին կը հաւատամ, թէ պիտի գայ ան՝ որ պիտի գար... Մինչև այսօր երագի քաղցր սուտը ձշմարիտ կը թուի ինձի, քան կեանքի իրականութիւնը... Ես դեռ կը սպասեմ...»²², – ասում է նա: Վիպակի վերջին տողերն են, վիպողը հենց հերոսն է: «Սպասում» բանաստեղծության մեջ էլ գալիս են գնացքներն ու անցնում, իսկ ինքը սպասում է. «Բայց կը սպասեմ ես անվերջ Երջանկութեան Գնացքին...»՝ մտածելով, թե այն «գուցէ պիտի գայ հեռաւոր օր մը»: Քննելի, վիճելի հարցադրում է՝ երա՞գ, թե՞ կյանք: Երագող հոգիներ, ու նրանց պատժող կյանք: Վիպակի «հմայքը» հենց այս հարցադրման շուրջ ծնվող խոհի մեջ է և հերոսի կողմից ներկայացված պատումի անմիջականության:

Իշխանի վիպական գործերը ընդհանրապես անմիջական, սրտամոտ, տպավորական են, ասես նա պատմում է ինչ–որ մեկին, որ իր դէմ նստած է: Նոր, բարդ հարցեր չէ, որ առաջադրում ու վերլուծում է, բայց կարողանում է կենդանացնել կյանքը, կերպարներ կերտել գրի մեջ:

Իշխանի կերպարակերտման տաղանդը բացառիկ դրսևորում է գտել նրա հուշագրության մեջ: Հետևաբար, ազատորեն կարող ենք նրա հուշերի գիրքը ևս դնել նրա գեղարվեստական արձակի շարքում: Իշխանի հուշագրությունը ամփոփված է «Իմ ուսուցիչներս» (1984) գրքում, ուր զետեղված են յոթ բնութագրություն–հուշագրություն իր ժամանակի նշանավոր մտավորականների մասին: Դրանցից երեքը առանձին գրքով («Երեք մեծ հայեր») լույս էր տեսել դեռ 1952 թվականին և «Իմ ուսուցիչներս» գրքի մեջ ներառվում են ավելի խորացված ու ծավալուն տարբերակներով:

«Երեք մեծ հայեր»–ին այստեղ ավելանում են ևս չորսը, և բոլորն էլ Իշխանի բնութագրմամբ՝ «հայրենի շունչն ու ոգին անձնաւորող ականաւոր դէմքեր»²³, որոնց «մտերմութիւնը վայելելու կամ իբրև աշակերտ, կամ իբրև կրտսեր բարեկամ»՝ ինքը բախտ է ունեցել: Այդ «ականաւոր դէմքերն» էին Հակոբ Օշականը, որի աշակերտը եղավ պատանի Մուշեղը 1928–1930 թթ. Մելքոնյան կրթական հաստատության մեջ, Լևոն Շանթն ու Նիկոլ Աղբալյանը, որոնց մտերմությունը վայելեց Հայ ձեմարանում երկար տարիներ, մինչև նրանց մահը, նախ՝ իբրև աշակերտ, ապա՝ պաշտոնակից, «մեծատաղանդ պատմագէտ Նիկողայոս Ադոնցը», որի հայագիտական դասընթացներին մասնակցել էր Իշխանը Բյուսելի համալսարանում երկու տարի (1938–1940 թթ.), Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը, որ տնօրենն էր Փալանձեան ձեմարանի 1951–1969 թթ., երբ ուսուցիչ ու նաև փոխտնօրեն էր Իշխանը, «հռչակաւոր գրող Կոստան Զարեանը», որի Բեյրութում գտնվելու երկու տարիներին Իշխանը ամիթ ուներ հաճախակի զրուցելու նրա հետ և լսելու նրա բոլոր դասախոսությունները, և վերջապես Վահան Թեքեյանը, որի հետ կարճ՝ մեկ ամիս ընդամենը, բայց մտերմիկ հանդիպումներ ունեցավ Լիբանանի ամառանոցային մի գյուղում:

Ականավոր այս մտավորականների բարի հայացքի տակ, նրանց շնչով, նրանց

22 Մ. Իշխան, Երկեր, Եր., 1990, էջ 243:

23 Մուշեղ Իշխան, Իմ ուսուցիչներս, Պէյրութ, 1984, էջ 6:

խորհրդին ունկնդիր՝ ձևավորվել ու հասունացել է բանաստեղծ, գրող ու մանկավարժ Մուշեղ Իշխանը, ճշմարիտ Հայր: Նրանցից հինգը իր անմիջական ուսուցիչներն էին: «Ուղղակի իրենց կը պարտիմ մտաւոր և հոգեկան դաստիարակութիւնս», - գրում է Իշխանը գրքի առաջաբան-«Բացատրական»-ում, իսկ մյուս երկուսի համար ավելացնում է. «Սիմոն Վրացեան գաղափարական գլխաւոր դաստիարակներէն է մեր սերունդին, իսկ Վահան Թեքէեան՝ բանաստեղծական արուեստի ներշնչողը»²⁴:

Այս անունների հիշատակումն իսկ բավական է պատկերացնելու, թե «մտաւոր ու հոգեկան», «գաղափարական» ու «բանաստեղծական արուեստի» ինչ դաստիարակություն ու «ներշնչանք» կարող էր ստանալ Իշխանը նրանց միջավայրում, նրանց հետ կողք կողքի շուրջ չորս տասնամյակ: Ու նաև հենց այս հանգամանքով չէր արդյոք պայմանավորված իր՝ մեծ մտավորական Մուշեղ Իշխանի գոյությունը:

Ինչու՞ գրեց հուշերի այս գիրքը: Բացատրել է ինքը՝ ասելով, թե այդ մեծերի գրական վաստակը մատչելի է բոլորին, սակայն իրենք «իրենց մարդկային դիմագծով, նկարագրային յատկանիշներով անծանօթ կը մնան նոր սերունդներուն»: Այսպէս՝ «աշխատած եմ քանի մը հիմնական գիծերով վերստեղծել տաղանդաւոր այդ անձերուն կենդանագիրը, այնպէս, ինչպէս որ ճանչցած եմ գիրենք»²⁵:

Հղացման հիմքում, անշուշտ, նրանց նկատմամբ սերն ու ակնածանքն են եղել դրդիչը, բայց գրողի պատմելու ձիրքի, կերպար ստեղծելու մեծ տաղանդի շնորհիվ, իրոք, նա սերունդների համար կերպավորել է նրանց մարդկային սովորական ու նաև առանձնահատուկ գծերով, մարդկային հարաբերություններում, երբեմն անգամ ծիծաղելի, քննադատելի հատկանիշների հիշատակումով: Զանազան պատմությունների, դեպքերի, հանդիպումների նկարագրությունների մեջ ամբողջանում է նրանց մարդկային տեսակը, և հեղինակային բնութագրությունների շնորհիվ՝ մտավորականի կերպարը: Եվ քանի որ նրանք ներկայացված են որոշակի միջավայրում, բազմաթիվ ուրիշների հետ հարաբերություններում, հուշապատումը լցվում է կյանքով, ու գիրքը ընթերցվում է որպէս վավերագրական վեպ, որի մեջ «Եօթ մեծ հայերին» ավելանում է ևս մեկը՝ իր անձը բնավ չկարևորող հեղինակ-հուշագրողը՝ Մուշեղ Իշխանը:

4. Թատերագիրը

Եթե 1950-ական թվականներին Մուշեղ Իշխանը, բանաստեղծությամբ զուգընթաց, ընթերցողին ներկայանում է առավելապես արձակի՝ վեպի, վիպակի և հուշագրության ժանրաձևերի միջոցով, ապա յոթանասունականներին (դարձյալ բանաստեղծությամբ զուգընթաց) գրեթե ամբողջովին նվիրվում է թատերգությանը: Դրամատուրգիական առաջին փորձը դեռևս 1957-ին էր («Մշակոյթի պահակներ» խորագրով, որ մոռացված մնաց «Հայրենիք» ամսագրի էջերում), իսկ 1970-ականներին նա ստեղծեց թատերգությունների մի ամբողջ շարք, որոնցից վեցը լույս տեսան ժողովածուով («Թատերախաղեր», 1980), մյուսները հրապարակվեցին մամուլում:

Արդեն մեծ ճանաչում գտած բանաստեղծն ու վիպագիրը իր թատերախաղերով թարմ շունչ էր բերում այդ օրերի լիբանանյան դրամատուրգիային: Առաջին

24 Մուշեղ Իշխան, Իմ ուսուցիչներս, Պէյրուք, 1984, էջ 6:
25 Նույն տեղում, էջ 6:

գործը՝ «Մեռնիլը որքան դժուար է», արդեն դրա վկայությունն էր և շուտով բեմական կյանք ունեցավ: «Լիբանանահայ թատրոնի և գրականության պատմության մեջ արդիապաշտ առաջին թատերախաղն է Իշխանինը,– հաստատում է Լևոն Վարդանը,– որ կը փորձէ մեր իրականության մեջ բերել գիտերևակայական երակ մըն ալ որմէ միշտ ալ զուրկ է մնացած արևմտահայ թատրոնին հետ ամբողջ արևմտահայ գրականությունը»²⁶:

Երկրորդ թատերախաղում («Սառնարանէն ելած մարդը») Իշխանը շարունակում էր գիտաֆանտաստիկական սկզբունքը՝ պատկերելով սառեցրած և 100 տարի հետո կենդանացրած հերոսի ապրումները: Այն օրերի գրախոսը գնահատել է թատերախաղի հատկապես «արդիապաշտ վարակիչ շունչը» և հաջողությունը համարել «հեղինակին ստեղծագործական որոնումներուն և իմացական սխրանքներուն»²⁷ արդյունք:

Իր թատերախաղերի մեջ Իշխանը արծարծում է արդիական բազմաթիվ խնդիրներ՝ ազգային, համամարդկային, սոցիալական, քաղաքական, ներանձնական՝ նյութ ընտրելով տարբեր ժամանակների, տարբեր ազգերի կյանքի դրվագներ ու հերոսներ, սակայն մշտապես բարձրացնելով արդիական հարցադրումներ:

Այսպես, «Մարդորսը» թատերախաղում պատկերվում է քաղաքացիական կռիվների մեջ ներքաշված պայմանական մի երկիր, ուր հայրենասերի, բարի ու բարերար մարդու համբավ վայելող մեծահարուստ Դոն Կառլոսը ոգեշնչում է հեղափոխականներին, բորբոքում նրանց հայրենասիրական զգացումները զոհված մարտիկի շիրմի վրա իր հուզական խոսքով. «Օրհնուած են և յաւէտ անմահ կը մնան բոլոր այն հերոս տղաքը, որոնք կ'իյնան յաւիտենական հայրենիքի սուրբ դատին համար...»²⁸: Մինչդեռ ինքը իր ընտանիքի անդամներին ուրիշ երկիր է ուղարկել, զենքի գաղտնի առևտրով է զբաղվում, գաղտնի դիպուկահար մարդորսներ է վարձում, որ սպանում են անմեղ քաղաքացիներին՝ ահ ու սարսափի մեջ պահելով մարդկանց, որ կռիվը թեժանա, այլապես... «Ես որուն պիտի ծախեմ զէնքերը, երեք նաւ զէնքով լի ծովուն վրայ կեցած է»²⁹,– ահա նրա մտահոգությունը:

Այս իրավիճակը, այս հերոսը որքան արդիական էին այն օրերի համար, լիբանանայան պատերազմի օրերին, նույնքան արդիական են այսօր:

Սփյուռքի և ընդհանրապես հայության ճակատագրի նկատմամբ Իշխանի տագնապները, բնականաբար, կերպավորում գտան նաև նրա թատերախաղերում, որոնք նաև բեմական տեսական կյանք ունեցան: Այսպես, ողբերգական, դրամատիկ ու կոմիկական պահերի, իրականի ու երևակայականի հետաքրքիր զուգորդումներով ստեղծված «Մեռնիլը որքան դժուար է» թատերախաղում Իշխանը բարձրացնում է սփյուռքահայության ուժացման արդիական մի խնդիր, թե ինչպես օտարը օտար երկրում կլանում է հայի մտավոր կարողությունը (վթարի ենթարկված մահամերձ հայ գիտնականի՝ Արամյանի ուղեղը պատվաստում մտավոր պակասություն ունեցող ամերիկացի Ջոն Հելլըրին):

«Պարոյր Հայկազն և Մովսէս Խորենացի» դրամայում ուժացման խնդիրը քննում է պատմության օրինակով և մեկ այլ երանգով: Օտար երկրում կրթություն ստացող երկու հայ տաղանդավոր երիտասարդի՝ Պարոյրի և Մովսէսի պատմությունն է: Եթե Մովսէսը վերադառնում է Հայաստան՝ ծառայելու իր ժողովրդին,

26 Լևոն Վարդան, Մուշեղ Իշխան արձակագիրը, Անթիլիաս, 1986, էջ 65:

27 Տեն Արամ Սեփերձեան, Գրական հանդիպումներ, Պէյրուօ, 2014, էջ 291:

28 Մ. Իշխան, Թատերախաղեր, Պէյրուօ, 1980, էջ 63:

29 Նույն տեղում, էջ 70:

Պարույրը, ոգևորված իր ճարտասանական (պարզ է՝ օտարալեզու) հաջողություններից, փառքի ու հարստության հեռանկարով շլացած, մնում է Աթենքում մերժելով ընկերների՝ Մովսեսի ու Մամբրեի հորդորները՝ վերադառնալ հայրենիք: Նա չի ուզում վերադառնալ Հայաստան՝ ասելով. «Հոն վերջ չունին ավերն ու կոտորածը, արիւնն ու արցունքը: Ապահովութիւն չէ եղած հոն և այսօր ալ գոյութիւն չունի», ինքը գերադասում է ապրել մեծ ազգի մէջ, ուրախ ու երջանիկ: Եվ իզուր է Մովսեսի հորդորը. «Բայց այդ դժբախտ երկիրը մեր հայրենիքն է, հոն ապրող ժողովուրդը մեր մայր ժողովուրդն է, Պարույր: Կրնանք բաժնել մեր ճակատագիրը մայր երկրի ճակատագրէն»³⁰:

Անշուշտ, այսպես է մտածում հեղինակը՝ իր մտածումը հնչեցնելով հերոսի խոսքերով: Այս հարցը արդիական էր դրաման գրվելու օրերին, արդիական է նաև այսօր: Իսկ դրամայի խորհուրդը հետագա գործողությունների մեջ է. Մովսեսը՝ Երկրում, «Հայոց պատմութեան» արարման պատմությունը և մի դրվագ արդեն դարեր հետո՝ մեր օրերում, Երևանի Մատենադարանի առջև, Մովսես Խորենացու արձանի շուրջ, նրա մեծարումից: Խորհուրդը դրամայի. դարերի ճամփորդ է քերթողահայրը՝ սուրբ Մովսես Խորենացին, իսկ Պարույր Հայկազնը՝ անհիշատակ մի անուն:

«Կիլիկիոյ արքան» դրամայում հաստատվում էր, թե ուժացման դեմ պայքարի կարևոր պայման է կորցրած հայրենիք վերադառնալու հավատը, նրա տեսիլքով ու երագով մշտապես ապրելը: Թող որ երագ, բայց մենք պարտավոր ենք հավատալ նրա իրականացմանը: Թող որ այդ երագողին մարդիկ խենթ կոչեն, ինչպես դրամայի հերոսին՝ Լևոնին, որ իրապես խենթ երագող է, պատկերացնում է իրեն Կիլիկիոյ արքա՝ Լևոն Յոթերորդ: Մարդիկ ծիծաղում են նրա վրա, եղբայրը մտածում է նույնիսկ նրան հիվանդանոց տանել, բայց վերջին գործողության մեջ նա արդեն համակիրներ ունի՝ մանուկներ, նաև մեծեր, որ ներշնչված նրա խոսքերով՝ գոչում են՝ «Կեցցէ մեր արքան»: Իսկ «արքան» նրանց ասում է, թե չի կարելի հաշտվել կորուստների հետ, եթե արքա ես եղել ու հիմա չես, պիտի պահես քեզ արքայավայել, «Հավատա և արքա կլինես»: Կոչ է անում հավատալ, հավաքվել, արիանալ, լինել «փառապանծ ցեղի արժանաւոր ժառանգորդները», պաշտպան կանգնել մեր դատին, որովհետև «սուրբ է մեր դատը, արդար և անմահ», հավատալ, որ «մօտ է ազատութեան արշալոյսը»³¹:

Խենթ մի երագող էր նաև թատերախաղի հեղինակը, և այդ «երագը» նոր չէր, այն կար նրա բանաստեղծության մեջ ու արձակի, ստեղծագործական բոլոր տարիներին էլ մերթ ընդ մերթ նա հիշեցնում էր, թե «կեանքն իր երագ մը եղաւ ինչպէս երագն իրեն կեանք»:

Ստեղծագործական արգասավոր տարիներ եղան Մուշեղ Իշխանի համար 1970-ական թվականները: Բանաստեղծություններ, թատերախաղեր՝ մամուլում, առանձին գրքերով՝ «Մնաս բարով, մանկութիւն» հուշագրական վեպը, «Սպասում» եռվեպը, «Թատերախաղեր» ժողովածուն և երեք դասագիրք «Հայ գրականութեան» երկրորդական վարժարանների վերին երեք դասարանների համար: Դասագրքեր, որ վկայությունն են ոչ միայն Իշխանի մանկավարժական փորձի ու հմտության, այլև հայ նորագույն գրականության պատմության խոր իմացության, իրավ գրականագետի հայացքով գրողներին բնութագրելու կարողության:

Գրողի ու գրականագետի այս վաստակին հավելենք գրականագիտական,

30 Նույն տեղում, էջ 199:

31 Մ. Իշխան, Երկեր, էջ 523-524:

մշակութային, կրթական, ազգային հարցերին վերաբերող վերլուծական էջերը, հրապարակագրական բազում հոդվածները, որ լույս են տեսել ժամանակի մամուլում (իր վկայությունն է՝ «մշակութային, գրական և ազգային հարցերու շուրջ գրած եմ բազմաթիւ յօդուածներ»³²), թերևս կամբողջանա մեր մշակույթի մեծերից մեկի՝ Մուշեղ Իշխանի գրական դիմանկարը:

5. Մուտքը Հայաստան

Մուշեղ Իշխանին խորհրդային ընթերցողը «հայտնագործեց» նրա կյանքի վերջին տասնամյակում: Նրա գործերը Հայաստանում չէին տպագրվում (արգելված էին), անունը չէր տրվում անգամ գրական մամուլում: Երկու անգամ՝ 1962 և 1979 թթ. սփյուռքահայ ուսուցիչների մի մեծ խմբի հետ նա եղավ Երևանում, մասնակցեց նրանց համար կազմակերպված դասընթացներին: Թե ինչ պիտի սովորեր ամբողջ կյանքում Բեյրութի նշանավոր դպրոցի քսանյոթ տարվա ուսուցիչն ու փոխտնօրենը, հայտնի չէ, պարզապես առիթ էր ստեղծվել, եկել էր՝ տեսնելու իր երազի հայրենիքը, հարազատներին՝ մորը, քրոջը, եղբորը, որոնցից բաժանվել էր շատ տարիներ առաջ:

Այսօր գուցե զարմանալի թվա, որ Սփյուռքի լավագույն բանաստեղծի (որ արդեն չափածո և արձակ յոթ գրքերի հեղինակ էր) անունն անգամ մամուլում չհիշատակվեց, երբ նա Երևանում էր, բայց այն ժամանակ ոչ ոք չզարմացավ (նախ՝ չգիտեին՝ ինչպես զարմանային, ապա՝ եթե լսած էլ լինեին, պիտի միայն իմանային՝ դաշնակցական է, գաղափարական հակառակորդ): 1978 թ. սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանին ՎահեՎահյանի գրած մի նամակը հուշում է, որ ծրագրվել է «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ում զետեղել հոդված Մուշեղ Իշխանի մասին, կամ գրվել, ապա հանվել է: Բայց 1980-ականների սկզբին սառույցը կարծես թե ձեռք էր տալիս, և սփյուռքահայ «առաջադեմ» գրողների անունների շարքում տեղ-տեղ երևացին նաև «հետադեմների» անուններ: 1980-ին համալսարանում ծրագրեցինք ուսանողների համար լույս ընծայել սփյուռքահայ գրականության մի քրեստոմատիա: Հրատարակչության տնօրենը, որ Գառնիկ Անանյանն էր, ոչ միայն ոգևորված էր, այլև ջանք թափեց, որ այն լինի ավելի ընդգրկուն, քան դասընթացի ծրագիրն էր, և մի քանի հատորով: Առաջինը, որ լույս տեսավ 1981-ին, «Սփյուռքահայ բանաստեղծություն» ծավալուն անթոլոգիան էր (շուրջ 500 էջ)՝ տարբեր սերունդների բանաստեղծների ներառումով, նրանց համառոտ կենսագրականով և «Սփյուռքահայ բանաստեղծության ուղին» ընդարձակ առաջաբանով (հեղինակ՝ Վ. Գաբրիելյան): Գրքի ծնունդը, սակայն, հեշտ չեղավ: Արդեն շարված, սրբագրված, էջակալված ժողովածուն գրաքննության բոլոր օղակների, գաղտնի գրախոսությունների հարցականներով հասավ մինչև վերին ատյան՝ կուսակցության կենտկոմ, ուր բաժնի վարիչի մոտ ժողովածուն «պաշտպանելու» կանչվեցինք ես՝ որպես անթոլոգիան կազմող, և հրատարակչության տնօրեն Գ. Անանյանը: Առաջարկվում էր գրքից հանել առաջին հերթին Մուշեղ Իշխանին, ուրիշ մի քանի դաշնակցականների և ոչ միայն: Դժվար էր համոզել, որ ոչ միայն հակագիտական, այլև պարզապես ամոթ է նման ժողովածուի լույս ընծայումը առանց այդ օրերի Սփյուռքի ամենատաղանդավոր, լայն ճանաչում գտած ու սիր-

32 «Նուիրում», պարբերաթերթ Հ. Բ. Ը. Միութեան Հովակիմեան վարժարանի, ԺԷ տարի, թիւ 39, Պեյրութ, 1969, էջ 34:

ված բանաստեղծի՝ Մուշեղ Իշխանի ստեղծագործության: Հարցի վերջնական լուծողը, բարեբախտաբար, Կարլեն Դավալբյանն էր՝ կենտկոմի քարտուղարներից մեկը, որ լավ գիտեր Սփյուռքը, գրականագետ էր և լուծեց հոգուտ Մ. Իշխանի, թերևս մտածելով նաև կուսակցության «ազատամտության» ու Սփյուռքից սպասվող քննադատության մասին: Ուրիշ կրճատումներ, իհարկե, եղան, հանվեց անգամ ոչ կուսակցական Ժագ Հակոբյանը, որը թեև հայրենասիրական, անգամ Խորհրդային Հայաստանի, Երևանի մասին ոգեշունչ երգեր էր գրել, բայց հետո անցել էր «հիսուսապաշտության» երգերին, «մեղադրվեց» իր «կրոնական» թեքումի համար: Մուշեղ Իշխանը մնաց ժողովածուում՝ կենսագրականով, առանց ընդգծված գնահատության և 18 բանաստեղծությամբ, բայց... գրքից հանվեց նրա լուսանկարը:

Ուրեմն միայն 1981-ին Հայաստանի ընթերցողը ծանոթացավ Իշխանի բանաստեղծություններին: Հնչեցին նաև նրա բանաստեղծությունների տեքստերով Արթուր Մեսչյանի երգերը, թեև սկզբնապես չէր հայտարարվում, թե հեղինակն ով է: 1980-ին Գեղամ Սևանի «Ուրվագծեր սփյուռքահայ գրականության» ուսումնասիրության որոշ էջերում սփյուռքահայ բանաստեղծների շարքում տրվել էր արդեն Մ. Իշխանի անունը, տողատակում՝ կենսագրությունը, ամբողջովին մեջբերվել նրա՝ հայաստանամետ «Հայաստանի բանուորներուն» ջերմաշունչ բանաստեղծությունը՝ որպես արդյունք «ռեալ հայրենասիրության» և «հստակ հավատքի», թե «վաղը ինքը ևս պիտի լինի մասնակիցը հայրենի հողի վրա տուն կառուցողների կողքին», բայց որովհետև Սևանը դեռևս պատրաստ չէր կամ կաշկանդված էր դաշնակցական բանաստեղծի մասին լիարժեք խոսք ասելու, չափավորել էր իր խոսքը, ավելին՝ բերել երկու փոքրիկ մեջբերում Իշխանի «Կրակը» գրքից՝ նրան դնելով հոռետես, մահ երազող բանաստեղծների շարքում³³: Իսկ «Հայաստանի բանուորներուն» բանաստեղծության իր գնահատության կողքին անմիջաբար, որպես հակադրություն, հիշատակում էր Իշխանի «Հայաստան» պոեմը և չխորանալով՝ բերում միայն ութ տող, որպեսզի ասի, թե Իշխանը երկդիմի կեցվածք է դրսևորում Հայաստանի նկատմամբ, համարում «շրջուն ոգի», որը «պիտի դուր գար դաշնակցությանը»³⁴:

Սա 1980 թվականին էր: 1987-ին, երբ արդեն ինչ-որ չափով Իշխանի անունը և բանաստեղծությունները մեր ընթերցողի համար տարու չէին, համալսարանի հրատարակությամբ լույս տեսած «Սփյուռքահայ գրականություն» ձեռնարկում (հեղինակ՝ Վ. Գաբրիելյան) տեղ գտավ նաև առանձնացված մի փոքրիկ «դիմանկար» Իշխանի մասին: Հասունանում էր նրա երկերի ժողովածուի տպագրության հարցը, որ կազմեցինք «Նաիրի» հրատարակչության հանձնարարությամբ (ընդարձակ առաջաբանով ու ծանոթագրություններով), և լույս տեսավ 1990-ին (շուրջ 600 էջ):

Այս տարիներին գրվեց նաև Գ. Սևանի «Ուրվագծեր սփյուռքահայ գրականության» 2-րդ հատորը, որ լույս տեսավ, ցավոք, նրա մահից (1991) հետո՝ 1997-ին: Գրքի տարբեր էջերում հեղինակը բնականաբար անդրադարձել էր Իշխանի ստեղծագործությանը՝ այս անգամ ավելի սթափ և ազատ հայացքով գնահատելով այն, ազնվորեն և ինքնաքննադատաբար հիշելով նաև «Հայաստան» պոեմի՝ 1980-ի իր գնահատությունը՝ ասելով, թե այն եղել է հետևանք «ոչ լուրջ ու խոր մեկնաբանման, արդյունք՝ առավելապես կանխակալ տրամադրվածության և նաև, ինչ-որ տեղ, պոեմի որոշ հատվածների քողարկվածության և մշուշայնութ-

33 Տե՛ս Գ. Սևան, Ուրվագծեր սփյուռքահայ գրականության, հատ. 1, էջ 268: 34Նույն տեղում, էջ 304-305:

յան»³⁵: «Անցնող տարիները և վերընթացումը» պարզում են, որ Մուշեղ Իշխանը «սփյուռքահայ բանաստեղծական կալվածի, հետագայում նաև արձակի և թատերագրության նշանավոր դեմքերից մեկն»³⁶ է, իսկ «Հայաստան» պոեմը՝ հայրենիքին ուղղված «գլխագիր» «կարոտի մի պոռթկում»:

Ճշմարիտ էր Վահե-Վահյանը, որ դեռ 1990-ին Մուշեղ Իշխանին նվիրված իր խոսքում տագնապելով, թե հետզհետե կարող է պակասել նրա ընթերցողների թիվը, թերևս Սփյուռքում, «Մեր հայրենիքն է սակայն, որ սահմանուած է հանդիսանալու տէրն ու պաշտպանը մեր բոլոր գեղեցիկ ճառագումներուն: Եւ հայրենիքը գիտէ գինը գանձին, որ Մուշեղէն է ժառանգուած»³⁷:

Երևանյան «Երկեր» ժողովածուի (1990), ապա նաև «Ուխտագնացություն» բանաստեղծությունների ոչ ծավալուն ընտրանու (1994) լույս ընծայումով Մուշեղ Իշխանը լիովին մտավ հայաստանյան հոգևոր մթնոլորտ, դարձավ նաև մերը: Նա մտավ դպրոցական ու բուհական ծրագրեր որպես ուսումնական ձեռնարկներում առանձնացող հեղինակ, մագիստրոսական թեզերի քննության թեմա, բարձրագավ բեմ որպես ասմունք, թատերական ներկայացում: Եվ ունեցավ իր անունով կոչված դպրոցը հայրենական նորոյա Ոստանում:

Վազգեն Ա. Գաբրիելյան– գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը հայ նոր(արևմտահայ) ու նորագույն (խորհրդահայ և սփյուռքահայ) գրականությունն է (Ռուբեն Որբերյան – 1964, «Արևմտահայ բանաստեղծներ» – 1974, «Դիմանկարներ» – 1976, «Դանիել Վարուժան» – 1978, «Դասականների ժամանակը» – 1997, «Գրականության մեր ժամանակը» – 2006, «Սփյուռքահայ գրականություն» – 2008, «Պատմության խորհուրդը և ներկան» – 2012):

35 **Գ. Սևան**, Ուրվագծեր սփյուռքահայ գրականության, հատ. 2, Եր., 1997, էջ 145:

36 Նույն տեղում:

37 **Վահե-Վահեան**, Բերքահաւաք, Գ. հատ., էջ 94:

Summary

ARMENIAN EXILED POET
On the 100th anniversary of Mushegh Ishkhan

Vazgen A. Gabrielyan

ՀԱՅԿԵՆԻՍ

The portrait of one of the greatest figures of modern Armenian literature – Mushegh Ishkhan is presented in the article by the light of his creative work of different genres, the of main topics and issues, some of the features of his art are highlighted, too. The development process of his poetry and the inner connection between his nine books are also presented in common features. We have separately considered also his prose as well drama, his merits as a literary critic, essayist and educator are mentioned too, which naturally integrates and complements the literary portrait of Mushegh Ishkhan.

Резюме

ПОЭТ-ИЗГНАННИК АРМЕНИИ
К 100-летию Мушега Ишхана

Вазген А. Габриелян

Портрет одного из величайших фигур новейшей армянской литературы – Мушега Ишхана представлен в статье при свете его разножанрового творчества, основных тем и вопросов, подчеркнуты так же некоторые особенности искусства. Общими чертами представлены процесс развития его поэзии, внутренняя связь между его девятью книгами. По отдельности рассмотрены так же его проза и драматургия, упоминаются его заслуги в качестве литературного критика, публициста и педагога, что естественно интегрируется и дополняет литературный портрет Мушега Ишхана.

հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014
հոկտեմբեր, 4 (48) ամիս, 4 (48) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014

ՀԱՅԿԵՆԻՍ